

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

Харків ХДІС 1993

пануючим типом культури, так і відповідною духовною атмосферою. Тому кожній епосі притаманні різні ступені сприйняття або відторгнення культурних форм. Але при цьому без процесу засвоєння культурної спадщини не обійтися. Реалізація наскрізної тенденції в спадкуванні культурних досягнень людства складає генеральну лінію послідовності в розвитку культури.

Риси актуальності, яким призначено ще нині, можуть зберігатися досить довго: тут спрацював складний (не завжди доступний досліднику) механізм моральних норм і традицій. З іншого боку, загальнолюдський зміст культури переходить від однієї епохи до іншої зовсім не в формі звичайного запозичення. "Ні-яка жива ідея не може залишатися протягом століть однаковою. Якщо вона жива, то існує. І весь час народжується нове і нове її розуміння"¹.

Проблема усвідомлення культури може вирішуватися лише за умови, що кожний твір людини унікальний вже тільки через те, що він зупинив в собі час та зафіксував його саме в цій і ні-якій іншій формі"².

Розвиток сучасних культурних контактів у різноманітних формах сприяє процесу відмови від ідеологічних стереотипів, і перш за все – від стереотипів ворогів. Такі контакти демонструють наявність загальних інтересів та прагнень у різних народів, дозволяють використовувати досягнення усієї світової культури в гуманітарних цілях, спільно вирішувати глобальні проблеми сучасності. На цьому шляху проблема актуалізації культурної спадщини знаходить практичне розв'язання.

В.В.Зіличенко

ОБ'ЄКТНА СУТНІСТЬ ВІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАЛЬСІМБІКАТОРСЬКОЇ ТЕЗИ ПРО "МОЛОДШОГО БРАТА" ТА ВІДСТАЛІСТЬ ЙОГО КУЛЬТУРИ

Не підлягає сумніву, що в галузі українознавства зокрема і громадсько-політичної думки взагалі одним з найважливіших завдань сьогодення є деколонізація історичного знання, звільнення історичної науки від криваво-кишних стереотипів класової

¹ Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М., 1930. – С. 285.

² См.: Виблер В.С. От наукоучения – к логике культуры. – М., 1991. – С. 288–301.

боротьби, очищення її від гнітучих нашарувань більшовицьких фальсифікацій.

Історія духовної та матеріальної культури українського народу з давніх давен зазнавала фальсифікацій з боку польських та московських літописців, а пізніше російських істориків. Із більшої шкоди їй було завдано більшовицькими ідеологами. Із встановленням комуністичного тоталітаризму фальсифікація історії набувала неминучого, закономірного характеру. Відтоді існувало три групи чинників та інших об'єктивних передумов її тотального спотворення.

Перша група об'єктивно витікала з доктринальної сутності більшовизму. Більшовизм є спотвореною системою поглядів та цінностей, що виникла з абсолютизації насильства як методу політичних, соціально-економічних та культурних перетворень. Він вбачав соціальний ідеал у загальній різноцінності. Її насильницьке досягнення викликало тотальне руйнування економіки, моральності, культури, уламки яких неминучо набували казасмених рис. У концентрованому вигляді політична сутність більшовизму містилася в ленінській дефініції диктатури пролетаріату як системи управління суспільством не за допомогою парламентських законів, а на основі принципів революційної дисципліни, яку визначали вожді партії. Це було несумісно з демократією, а особливо з проголошеними раніше більшовиками гаслами свободи та людяності, і відразу ж викликало нечувану жорстокість режиму. Економічна сутність більшовизму полягала в тотальній націоналізації засобів виробництва в місті і на селі. Це позбавляло виробника будь-яких стимулів продуктивної праці та ставило режим перед необхідністю застосування рабовласницько-феодалських методів примусу.

"Культурна" сутність більшовизму полягала в хибних тезах про класовість та партійність культури, про її розподіл на реакційну буржуазну та цілком єдино прогресивну, а в дійсності не існуючу пролетарську культуру. Вітлення їх в життя виливалося у державно-політичний бандитизм та геноцид проти власного народу. У відповідь М. Горькому, який писав Леніну, що інтелігенція є мозком нації М. І. "треба шанувати, ...", останній заявив, що інтелігенція лише сама вважає себе мозком, а насправді є вона є г...¹

¹ Ленін В. І. Повне зібр. твор. - Т. 61. - С. 44.

Ще страшнішою була "моральна" сутність більшовизму. Вона полягала у визнанні моральним усього, що сприяє перемозі комунізму. Тут досить лише одного прикладу: на третьому з'їзді спілок молоді Ленін націковував сільських юнаків-комсомольців на рідних батьків та братів-сестри, мотивував моральне право на знищення осланих, оскільки вони породжують капіталізм¹, а насправді – вирощують хліб та замість безкоштовної здачі режиму продають його с'ювачам.

Такий підхід до громадського устрою неминуче вимагав докорінного перегляду історії для доказу "закономірності" встановлення кривавого диктаторського режиму та ідеологічного виправдання його існування.

Друга група передумов спотворення історії витікала з того, що більшовики не виконали жодної з багатьох обіцянок, які щедро роздавали в масах з метою захоплення влади за всяку ціну. Обіцяний "мир народам" обернувся у братовбивчу громадянську війну, що двадцятьоро збільшила обсяг людських жертв та економічного занепаду, "фабрики та заводи – робітникам" – у націоналізацію самого ж робітничого класу законами про загальну трудову повинність, "земля – селянам" – у проголошення останніх головним класовим ворогом режиму, соціальної справедливості – у масове убожество трудящих при пануванні кривавої партократії. Не виконали більшовики й обіцянки про забезпечення права нації на самовизначення. Замість рівності народів вони були заточені у велетенський ГУТАГ, Зелізом та кров'ю відбудовувалась імперія під новими гаслами. Найменші кроки до реалізації "права" на самоврядування жорстоко перетиналися під гаслами боротьби проти буржуазного націоналізму. Внаслідок були знищені мільйони творців та носіїв духовних цінностей, а з пам'яті народів вилучені могутні шари їхньої багатомірової культури.

В таких умовах проведення криваво-репресивної політики з метою утримання більшовиками влади виявилось об'єктивно неминучим. У свою чергу ідеологічне обґрунтування такої політики об'єктивно і неминуче вимагало спотворення історії як дореволюційної доби, так і сьогодення. Головним завданням тут було створення та насадження образу ворога та фетишизація злидарства криваво пограбованого народу з метою виправдання неспроможності усіх без винятку комуністичних експериментів. Хто не підко-

¹ Ленін В.І. Повне зібр. твор. –Т.41.–

риварся такому дресируванню, проголошувався ворогом і підлягав беззаперечному знищенню.

Третя група об'єктивних передумов спотворення історії ви-
тикає з претензії більшовизму на науковість, вірніше, з псев-
донауковості як усього марксизму взагалі, так і більшовизму
зокрема. Більшовики претендували на науковість і при докорінно-
му перелицьовуванні історії в потрібному їм напрямку. Найчасті-
ше для цього використовувалися звинувачення всіх несумісних з
більшовизмом концепцій в ідеалізмі, суб'єктивізмі, безпартій-
ності, буржуазності, націоналізмі тощо. Найпоширенішими к мето-
дами підгонки історії під більшовицьку колодку виявилися повне
замовчування певних історичних фактів, явищ, джерел, імен, по-
глядів, концепцій, безцеремонне спотворення їх в разі неможли-
вості повного замовчування, ігнорування певних членків
суспільного розвитку, безпідставне, часом безглузде, надання
кожному явищу класового змісту та характеру, підведення під
нього так званої економічної детермінованості, ретроспективний
метод "обґрунтування", врешті-решт, підміна будь-якого аналізу
голосливими пропагандистськими штампами.

За допомогою цих методів і була створена брехлива теза
про "молодшого брата". У дійсності в ній нічого оригінального
не містилося. Просто дореволюційно-імперський "малорос" був
перетворений у "молодшого брата", що був нібито врятований
братом старшим, а не закріпачений вчлїд за останнім деспотич-
ним царатом. У короткій статті неможливо ґрунтовно розглянути
всі методи фальсифікації за браком часу. Наведемо лише два при-
клади стосовно замовчування та підміни наукового аналізу пропа-
гандистськими штампами. Візьмемо чайвідомі вузівські підруч-
ники з історії СРСР епохи феодалізму. Підручник для педагогіч-
них інститутів під редакцією П.І.Кабанова та В.В.Мапродіна мі-
стить 610 сторінок. З них історії України належить лише 15.
Університетський, для історичних факультетів, під редакцією
М.В.Нефїної нараховує 896 сторінок, історії ж України - лише
22. Отже, історії України присвячено менше двох з половиною
відсотків тексту.

Що ж стосується пропагандистських штампів, то в підручни-
ках для всіх ступенів навчання та навіть у спеціальних дослід-
женнях, присвячених визвольній війні 1648-1654 рр. та Переяс-
лавській Раді, замість доказів того, у що ж практично вилилося
"врятування" "молодшого брата" старшим, цитувалися слова вождів

423249

пролетаріату та уривки з офіційних ювілейних постанов ЦК КПРС, що приймалися з нагоди 300 та 325-річчя згаданих подій. Переспівування таких цитувань і видавалося за науковий аналіз. Наприклад, найважливішими результатами "возз'єднання" України з Росією автори підручника під редакцією Кабанова та Мавродіна вважали: "Воссоединение Украины с Россией имело огромное прогрессивное значение для дальнейшего развития как украинского, так и русского народа. Русский и украинский народы вместе боролись против угнетателей, против крепостников и буржуазии, против царизма и капиталистического рабства, вместе со всеми народами СССР построили социализм и начали осуществлять постепенный переход от социализма к коммунизму"¹. Звідси видно неприховану детермінованість диктатури пролетаріату, починаючи від Б.Хмельницького. В той же час свідомо замовчувалися факти добровільного союзництва двох рівноправних держав та порушення Москвою "чрезневих статей" 1654 р., які навіть не згадувались, а суверенність України видавалася як щедрий дар молодшому брату деяких елементів козацького самопрядування.

Створена в минулі століття хибна концепція спадкоємності влади Московських правителів від Київської Русі була фундаментально закріплена більшовицькою концепцією про економічну, політичну та культурну детермінованість "возз'єднання" України з Росією. Становим хребтом фальсифікаторських конструкцій історії російсько-українських зв'язків від середини XVII ст. стала теза про "врятування" нібито більш розвинутою у всіх відношеннях Росією приреченого польськими феодалами на вірну загибель "молодшого брата" – українського народу. Саме більшим ступенем розвитку Росії в економічному, політичному та культурному відношенні мотивувалась детермінованість возз'єднання "молодшого брата" зі старшим. А детермінованість ця виводилася з наявності в Росії та відсутності в Україні самостійної державності. Одночасно всяк вихвалявся процес створення Московської державності під час татаро-монгольського іга та замовчувалося історія русько-литовської державності, особливо її значення у розвитку українського народу.

Це диктувалось імперськими міркуваннями і тим, що більшовицька концепція детермінованості "возз'єднання" не витримує критики. За об'єктивними тенденціями, відповідно до змісту та далеких наслідків економічний, політичний та культурний

¹ История СССР. Ч. I. – М., 1978. – С. 436.

розвиток Росії й України від середини XIII ст. йшов у принципово протилежних напрямках. Історичне людське суспільство та його первинна структура у вигляді первісної общини мали дві тенденції розвитку, які і привели врешті-решт до двох типів громадських структур - демократичного та тоталітарного. В общині європейського типу людина в першу чергу була власником певного наділу землі. Тому економічна роль держави тут була незначною. Пріоритетним тут було право власності, а влада - вторинною, похідною від власності. Правова система, яка виникла у Західній Європі на основі римського права, захищаючи економічні інтереси власника, створювала умови для розвитку ідей, принципів та інститутів громадянського суспільства.

Азіатська община, навпаки, розвивалася, поглинаючи людину, яка не була безпосереднім власником землі та засобів виробництва. Тут перш за все колективна власність первісної общини перетворюється у державну, що і приводить до виникнення східної деспотії. Система юридичних норм, яка тут виникає, спрямована на регулювання відносин між індивідумом та державою, виходячи з пріоритетних цінностей останньої.

Росія, яка знаходилася географічно на стику Європи та Азії, поєднувала обидві тенденції. З одного боку, європейський характер первіснослов'янської общини, певна ступінь децентралізації влади у вигляді феодальної роздробленості країни, наявність незалежних князів та боярства, вічеві традиції виявилися сприятливими умовами для еволюції Росії в напрямку виникнення та розвитку елементів і структур громадянського суспільства.

З другого боку, 240-річне панування Орди, яке прищепило Росії "азіатські типи" відношень, спричинило виникнення сильного центру в особі Московського князівства, східнодеспотичної системи державності, державної власності на землю і нечуваного по жорстокості кріпацтва. Формування східної деспотії було в основному закінчено встановленням у XVI ст. автократії Івана Грозного, який ліквідував незалежне боярство, що було абсолютним власником землі і виступало за товарно-грошові відносини та вільну найману працю. Таким чином, в Росії історично приватна власність на землю у селянства, на відміну від західноєвропейського, була відсутня. Все це разом свідчило про "азіатизацію" Росії, яка обумовила її різке відставання від досягнень західної цивілізації. Саме це пізніше змусило Петра Першого "рубати віки в Європу", хоча об'єктивно він

ще ширше розчинив двері до Азії, закінчивши формування східноєвропейської державності й імперії.

В Україні ж, навпаки, у ХІУ-ХІІ ст. відбувався процес її "європеїзації". "Тим часом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, - говорив з цього приводу М.С.Грушевський, - все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, - Західна Україна, в котрій з ХІІІ ст. зосередилося українське життя, входить повні в круг західноєвропейського життя... Се почалося ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі... Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою..., Україна перейшла, з деяким тільки опізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації... Тим чином як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східні впливи, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури"¹.

Про європеїзацію України перш за все свідчило розповсюдження на її території Магдебурзького права, яке передбачало міське самоврядування, визначало порядок обрання міських властей, їхні функції, основні норми кримінального та громадянського права, правила судовиробництва, оподаткування, діяльності купецьких об'єднань, порядок торгівлі тощо. Воно значно впливало і на розвиток та характер феодальних відносин. Кожен вільний житель міста міг купити землю. Тому нерідко представники міської знаті були великими землевласниками.

Саме страх перед виявленням цих протилежних тенденцій розвитку України та Росії змушував більшовицьких доктринерів замовчувати навіть погляди на цю проблему своєї ікони - панів К.Маркса та Ф.Енгельса. Вони говорили з цього приводу: "Общинна власність існувала всюди у Західній Європі, в ході суспільного прогресу вона всюди зникла... У Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію, ця общинна власність перетворилася на певному ступені суспільного розвитку, в окопи, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена. Навпаки, у Великоросії (тобто власне Росії) вона збереглася до цього часу, доводячи тим самим, що сільськогосподарське виробництво і відповідні йому суспільні відносини тут ще дуже нерозвинуті". Грушевський М.Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. - С.142.

винені... Не тільки російська держава взагалі, а й її специфічна форма, царський деспотизм... є необхідним і логічним продуктом російських суспільних умов... ця еволюція була викликана... політичною долею, пережитою Росією з часів монгольського нашествия"¹. Про загальне значення західноєвропейської общини Маркс писав, що вона "стала протягом усіх середніх віків єдиним вогнищем свободи і народного життя"².

Ідеї реформації, гуманізму, ренесансу викликали в Україні культурно-національне відродження, справили рішучий вплив на розвиток, зміст, характер та спрямованість української освіти, філософської та громадсько-політичної думки. Стають відомими передові наукові ідеї (вчення Коперника, філософія Декарта, праці великих анатомів Везалія і Гервея, чистецтво епохи Відродження). Інтенсивно розвивалась писемність в Україні. Абсурдно стверджувати, що ополчення та покатоличення українців проводилися лише за допомогою меча та вогню. Саме з цією метою в Україні вже наприкінці XV – на початку XVI ст. полями було створено чимало ієзуїтських шкіл з латинською та польською мовами навчання. На противагу їм вже в XVI ст. в Україні виникла широка мережа церковно-монастирських та світських братських шкіл. Тут навчалися діти і бідних батьків та навіть сироти. Навчання йшло рідною мовою, вивчалися також грецька, латинська, польська мови. Це давало учням знання, необхідні для боротьби проти ополчення. Нарешті, засновані у 1578 р. Острозька середня школа з елементами вищої освіти та у 1615 р. Київська колегія стали родоначальницями першої у Східній Європі Києво-Могилянської академії.

У ході першої ідеологічної боротьби та розповсюдження писемності виникла потреба у друкованій книзі. Історія книгодруку також була сфальсифікована більшовицькими ідеологами. В ювілейному академічному виданні "400 лет русского книгопечатания" стверджувалося, що "культурний толчок дан был из Москвы ее великим сыном Иваном Федоровым. Мы вправе поэтому рассматривать книгопечатание конца XVI в. на землях главным образом украинских, как продолжение, как ветвь ствола русской культуры"³.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. -Т.18. -С.388-399.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. -Т.19. -С.521-522.

³ 400 лет русского книгопечатания. -М., 1964. -С.30.

При цьому замовчувалися факти, що перші книги російською мовою вийшли за межами Московської держави: у Кракові в 1491 р. (Швайпольт Феоль та Рудольф Берсдорф), у Празі та Вільно в 1517 та 1525 роках (Георгій Скорина). Це по-перше. По-друге ж, чи логічна втеча Федорова з осередку могутньої культури у чужі, відсталі землі? Він стверджував, що з Московії Його прогнали заздрість, злостивість та наклепи, а друкарню Його спалено. По-третє, друкарська робота в Москві була відновлена лише у 1615 р. До кінця ХУІ ст. книгодрук Московської держави був лише в чотирьох пунктах: Москві, Олександрівській слободі, Нижньому Новгороді та Іверському монастирі. Протягом усього ХУІ ст. тут було надруковано лише сім світських книг, бо такі видання переслідувалися. У Москві в 1691 р., тобто вже наприкінці ХУІ ст., було страчено за ересь, а в дійсності за спроби розповсюдження досягнень європейської культури друкаря Сильвестра Матвеева.

В Україні ж спостерігалась інша картина. У зазначений час тут діяло 40 друкарень, до того ж не офіційно-державних, як у Московії. Тут були друкарні "осідлі" і "мандрівні" (пересувні). Найвідоміші з них – Стратинська, Унівська, Почаївська, Кремнецька, Чернігівська, Новгород-Сіверська, Острозька (Волинські Афіни), у Крилосі, Рохманові, Угорцях, Четвертні, Луцьку, Черній та ін. У них друкувалися книги богословські, полемічні, белетристичні, навчальні тощо. Саме тому українська книга користувалася доброю славою і поза межами вітчизни: у Московії, Молдавії, Білорусії, Румунії.

Розповсюдження у Московії української книги здійснило великий вплив на розвиток культури Московської держави напередодні петровських реформ, створило передумови для їх проведення. Втілення реформаторських задумів в життя Петро проводив безпосередньо за допомогою багатьох українців, які були з цією метою переселені до Москви. В першу чергу, тут потрібно назвати Онусіма Радішевського, Симеона Полоцького, Єпіфанія Славинського, Стефана Яворського, Дмитра Туптала (Ростовського), енергійного пропагандиста знання, освіти, книги Феодана Прокоповича та інших авторів і знавців книги.

Розвиток живопису та архітектури також йшов у напрямку з України до Росії. Вершиною розвитку громадсько-політичної думки в Україні стала написана у 1710 р. Конституція Миколи Орлика, яка за багато років до Вольтера та Монтеск'є не лише вису-

нула ідею про розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади, але й передбачала її практичне втілення у конкретні структури державного устрою козацької республіки. В той час, як у власне Росії закінчувався процес формування імперії східнодеспотичного типу, в Україні, навпаки, були розроблені ідеї створення правової держави, лише часткове втілення в життя яких почалося на Заході після французької та американської революцій кінця XVIII ст. Ідея створення козацької республіки, що розлилася, за висловом того ж пана Маркса, у всіх землях Малоросії, задала цярату не меншого жаху, ніж практика Омеляна Пуганова. Адже не випадково Запорізька Січ була остаточно зруйнована у тому ж 1775 р., коли був розгромлений Пуганов.

Таким чином, більшовицька імперсько-пропагандистська теза про врятування "молодшого брата", відсталість його культури та детермінованість "возз'єднання" не витримує не лише реально-фактологічної критики, а й критики з позицій самого ж марксизму – родоначальника детермінованості усіх її напрямків.

Волею історії сталося так, що вже немає "молодшого брата". Саме тому особливості, закономірності та найважливіші методи більшовицьких фальсифікацій пам'яті народу необхідно усвідомити історикам-дослідникам, популяризаторам історичного знання, вчителям, викладачам, діячам культури, мистецтва тощо. Очищення історії українського народу від гнітучих нашарувань більшовицьких фальсифікацій є одним з незаперечних умов збереження та оновлення його пам'яті, якомога швидкого відродження його матеріальної й духовної культури та приєднання до гурту цивілізованих країн.

І.С.Плахтій, С.В.Шефелъ

ПОЛІТИКА РАдянської ВЛАДИ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ В 1919-1920 рр.

Проблеми освіти і культури на Харківщині в період громадянської війни в історичній літературі дотепер розглядалися фрагментарно й заідеологізовано. Вирішальна роль у цій справі відводилася КН(б)У. Враховуючи цю обставину, дослідникам цієї теми тепер належить дати дійсну оцінку умов, які впливали в той час на стан культури.

Органів радянської влади надавали великого значення культурно-освітній роботі в масах. Для її організації і керівництва в Україні в січні 1919 р. було створено Наркомос на чолі з Я.П.Блатним.